

Българска академия на науките
Институт за литература

УНГАРИСТИКАТА В БЪЛГАРИЯ

език • история • литература

*Сборникът се издава във връзка
с 20-годишнината от основаването на
специалността Унгарска филология –
СУ „Св. Климент Охридски“*

ИЦ "Боян Пенев"
София, 2004

ПРОМЯНА ОТ ЖЕСТ ВЪВ ФРАЗЕОЛОГИЗЪМ ПО ПРИМЕРА НА „ЦЕЛУВАМ ВИ РЪКА“ ПРИ БЪЛГАРИ И УНГАРЦИ

Джени Маджаров

Българската и унгарската култура, подобно всяка друга, имат свои етапи на развитие, като някои от образувачите ги елементи и комплекси, за да продължат да бъдат съставна част на общата структура, задължително преминават през редица промени на формата и/или съдържанието. Подобно преобразуване има един тип поздрав, употребяван и при двете култури. През XIX век от един сходен етап на своето съществуване при българи и унгарци този поздрав започва да променя формата, начина на употреба и главно съдържанието си. Противоположната насоченост на тези промени е така значима, че в края на XX век спокойно говорим за два различни по тип поздрава в двете култури, които са с общ произход. Този факт сам по себе си е добра предпоставка, за да се направи сравнителен анализ на явлението. Освен това в двете култури добре могат да се проследят факторите, които са повлияли върху промяната не само на отделното явление, а и на редица други през разглеждания период. Обемът на изследването не позволява да бъдат обхванати и изчерпани всички обстоятелства, оказали въздействие върху изследваните процеси. Ето защо написаното следва да се възприема като опит – при използване на ограничен изворов материал – да се представи об-

щата схема, валидна за промяната и на други сходни елементи в двете култури.

Стереотипното жестово поведение на хората е част от тяхната култура. Подобно обрета и словесната фолклорна форма, жестът също е носител на конкретна информация относно собственото си значение, но той може да осветли и част от сложната система на социални отношения в дадено общество. Така например жестът – целуване на ръка, който активно се използва в традиционната практика на двете култури, е форма на поздрав, използван при посрещане и сбогуване, с който най-общо се изразява покорство, послушание, почит, уважение, благодарност и признателност¹. В ежедневната употреба на този поздрав добре се отразява характера и структурата на обществото, в което той битува.

През XIX век в българската и унгарската традиционна практика ръка се целува главно на мъжа, който е баща, стопанин, възрастен, обредно, духовно лице². В патриархалните общества, каквито са и двете, този поздрав е общоприет израз за зачитане на утвърденото социално-йерархично старшинство на мъжа. Той – като пълноправен собственик на имота, притежаван от семейството, задругата – сам ръководи и разпределя трудовите дейности между членовете на общността, разпорежда се със съдбата на незадомените деца, като им избира брачни партньори. Поради тези причини прилагането на поздрава спрямо жена е рядкост. Това става единствено в случаи, когато тя изпълнява някаква обредна роля³. Тук е важно да се посочи, че и при двете общества умишленият, целенасочен допир до тялото и конкретно до ръката на незадомена или задомена жена (с по-малко ограничения) се възприема като нарушение на традиционния морал и е недопустимо поведение⁴. В духа на традиционния светоглед ежедневното поздравяване на жената с целуване на ръка е неприемливо и недопустимо. Същото се възприема като незачитане на утвърденото социално-йерархично старшинство на мъжа. Ето защо през разглеждания период в практиката на двете общества – селска и градска, няма документирани случаи на ежедневно поздравяване на жената с целуване на ръка.

Жестовият поздрав, прилаган спрямо мъжа, все още не е придружен с някакъв описващ го словесен израз подобен на „целувам ви ръка“. Ето защо не може да говорим за каквато и да била начална фразеологизация на жеста на този етап. В случая явлението битува само като стереотипизиран жест, който има свое присъствие в двата езика като устойчив сбор от лексемите – „целуване на ръка“, чието значение се изразява единствено паралингвистично с помощта на жеста. Според лингвистичните изследвания тази езикова единица все още не може да бъде определена като фразеологизъм⁵. За наличие на фразеологизъм може да се говори едва тогава, когато в езика започне използването на устойчиво, възпроизводимо словосъчетание, което има частично или изцяло преосмислено значение на съставящите го лексеми⁶. От друга страна фразеологизмът е словесен израз с единно, цялостно значение, което е получено в резултат на семантичното преобразуване значението на съставящите го лексеми⁷. В конкретния случай това означава, че разглежданата жестова форма със значение поздрав, би трябвало първоначално да бъде дублирана с описващ я словесен израз, имащ същото значение, а впоследствие да се променят значенията на съставящите го лексеми и се стигне до получаването на единна, цялостна, нова семантика. Едва тогава може да говорим за наличие на нов фразеологизъм в езика. На този етап това все още не се е случило. В процеса на това преобразуване не е задължително условие жестът, който е породил фразеологизма, да изчезне. Напротив, той може да продължи своето съществуване, но в ограничена част на обществото. От своя страна новооформилата се фразеологична единица напълно премахва необходимостта от използване на жеста за изразяване на своето значение. Чрез засилване на своя абстрактен образ словесната форма се превръща в самостоятелна, смислово необвързана с жеста, семантична единица, която най-често притежава различна от неговата семантика.

Когато се разглежда поздравяването с целуване на ръка, трябва да се знае, че това жестово поведение е пряко свързано и произтича от светогледните представи на па-

триархалното общество. Според тях мъжкото начало е водещо, а мъжът е господар и опора на семейството, селищната общност, обществото като цяло. Ето защо преклонението пред неговата личност и воля, отдаването на почит, засвидетелстването на уважение и благодарност е естествено, ежедневно, общоприето, и задължително поведение. Църквата, която заимства от древните традиции, налага и пренася през вековете този натоварен с йерархичност жестови поздрав, активно и безрезервно подкрепя статуса на мъжа. В семантиката на жеста е залегнало подчертаване на низшестоящото, на подчиненото положение на поздравяващия спрямо поздравявания. Ето защо всички незадомени и задомени мъже в семейството, както и жените и децата, задължително поздравяват стопанина на дома, т. е. възрастния мъж с този жест, в израз на своето подчинение пред него. В същото време при среща между двама стопани обикновено използваният поздрав е ръкуване. Последният е израз на социално-йерархична равнопоставеност между поздравяващите се⁸.

В светогледа на патриархалното българско и унгарско общество жената, макар майка и стопанка, не е със същия висок йерархичен статус като съпруга си – мъжа. Тя има ограничени права да се разпорежда с имуществото, както да възлага и разпределя работата сред членовете на семейството (извън кръга на жените и децата). Ето защо спрямо нея целуването на ръка се прилага само при някои обреди и в случаите, когато съпругът ѝ (стопанинът) е починал, а в нейни ръце е съсредоточена цялата имуществена и стопанска власт на семейството. Последното явление се наблюдава едва в периода на разпад на патриархалното общество и промяна на наследствено-имуществените отношения. Дотогава по традиция най-възрастният, задомен син поема ролята на покойния стопанин и на него се отдава почит. Тук трябва да се спомене, че в патриархалното общество допирът до тялото на мома, незадомена жена се възприема като израз на харесване и желание за близост⁹. Поради тази причина традиционните норми на поведение не допускат физически допир между мъж и жена на обществено място, освен в рамките на обичайно-обредно дейст-

вие. Според същия този светоглед целуването на ръка, по бузите, челото, главата и другаде се възприема като израз на близост, която може да съществува само в рамките на приетата от обществото родствена обвързаност, социално-йерархична подчиненост, обредно действие или като израз на интимност. Извън този кръг целуването се възприема като недопустимо поведение, което не се толерира от селищната общност.

През Ренесанса в Западна Европа се оформят нови светогледни представи, част от които са свързани с променено отношение към жената, нейното място и роля в обществото. Носители и разпространители на тези нови отношения са основно интелигенцията и благородническото съсловие. Жената започва да се възприема като социално равноправен на мъжа член на обществото. В култ се издигат нейната красота, изящество и морално-духовни качества. Промененото обществено отношение към нея намира израз в начина, по който тя се поздравява. Понеже тези светогледни промени се пораждаат основно в кралските дворове, феодалните дворци и градските селища, именно там се появява поздравяването на жената с целуване на ръка. В жестовия комплекс на поздрава са включени следните елементи: дълбок поклон от страна на поздравяващия мъж, поемане на поднесената му за целуване ръка, целуване опакото на ръката, отстъпване крачка назад от поздравяваната. Няколко века това поведение се прилага като задължителен етикет на възпитано обществено поведение, който стриктно се усвоява и прилага от благородниците и свързаните с тях служители и обслужващи ги. Семантиката на този поздрав е изразяване на уважение към жената, преклонение пред нейната красота, благороден произход и висок социален статус. Обаче, ако за благородника този жест е израз на зачитане еднаквия социален статус и най-вече аристократичен произход на поздравяваната, то за мъжете от неблагородно потекло поздравът е израз на уважение и подчинение пред жената – имотна стопанка. С този поздрав не се удостоява всяка жена, а само тази, която принадлежи към съсловието на благородниците и имотните.

Поради разпада на традиционния патриархален свето-

глед, породен от възприемане на новите ренесансови идеи, в градска среда бързо се разпространява и новата форма на поздравяване на жената с целуване на ръка. Формата започва масово да се прилага в унгарските градски селища най-вероятно през XIX век, като може да се предположи, че влияние оказва практиката на господстващата австро-унгарска феодална аристокрация. Друг вероятен преносител на това явление може би е еврейската общност ашкенази, които са били предимно дребни градски търговци и посрещали купувачите си с „Kisti Hand“. Този израз е ийдиш вариант на поздрава – „Küss' die Hand gnädige Frau!“ („Целувам ви ръка уважаема/милостива госпожо!“)¹⁰. Факт е, че дори през втората половина на XX в. сред селското унгарско население на Западна Унгария е запазена употребата на този израз като словесна форма. От своя страна втората част на поздрава – „gnädige Frau“, сама по себе си говори, че формата не може да се е самозародила в тази селска среда, защото както там, така и другаде, никой не се обръща към жената с „уважаема/милостива госпожо“. Формата категорично е заемка от културата на градското население. Това чуждо въздействие не би било така голямо и трайно, ако не съществуваше една благоприятна предпоставка за него. През този период в унгарското общество има многобройна и силно разслоена благородническа класа с добре запазени наследствени права¹¹. В тази част на обществото се включва едрата феодална аристокрация, средноимотните градски благородници – чиновници и почти безимотните ѝ представители, живеещи в селата. Цялата общност твърдо отстоява статуса си на различна от останалата част на обществото. Това най-добре проличава в политическата ѝ активност за опазване на придобитите наследствени привилегии и ревностно придържане към съсловните обичаи на обличане и обществено поведение. Вероятно през тази част на унгарското общество става навлизането и налагането на новата форма на поздравяване на жената. През периода явлението има разпространение основно в градските селища, поради голямото съсредоточие там на представители на благородничеството. Първоначално поздравът навярно се състои само от жест, непридружен с описващ го

словесен израз. По съдържанието си той съответства на заложения в него ренесансов смисъл.

Навярно описващата и дублиращата жестовия поздрав словесна форма – „целувам ръка“, се появява в резултат на сблъсък между съществуващите сред градското население две различни светогледни представи, свързани с жената. А може това явление да е резултат и на естествения стремеж за социално-йерархично разграничаване между поздравяващите с благородно и неблагородно потекло. Вероятно практиката да се поздравява жена (госпожица, госпожа) с целуване на ръка да е било привилегия само на мъжете от благородническото съсловие и на част от имотното гражданство. Може би с времето кръгът на поздравяващите се разширява, като започва да включва и други слоеве на градското общество – чиновничество, интелигенция, занаятчии, търговци. Част от тази общност е носител и пазител на традиционния унгарски светоглед и патриархални ценности. За нея жената, макар с благороден произход и господарка, си остава на по-ниско йерархично ниво, ето защо не може да бъде поздравявана с характерния за патриархалното общество „мъжки“ поздрав – целуване на ръка. От друга страна ръкуването, както вече беше изяснено, е двустранен акт, който предполага равнопоставеност между поздравяващите се страни. В случая такава не може да има между зможна жена от благородно потекло и градски чиновник, занаятчия, търговец. Поради тези несъответствия ръкуването се оказва също толкова неприемлива за използване форма на поздрав. Вероятно от своя страна поздравяваната жена, като представителка на имотната, висша част на обществото, и сама не би допуснала всеки срещнал я мъж, особено с нисък социален статус, да я поздравява така, както това прави йерархично равнопоставеният ѝ благородник. Противното би накърнило достойнството ѝ в собствената ѝ среда. Може да се предположи, че така очертаният двустранен стремеж за социално и йерархично разграничаване е породил употребата на описващия жеста словесен поздрав – „Kezét csókolom nagyságos hölgyem/asszonyom/ úrnőm!“ („Целувам ви ръка милостива госпожице/госпожо/ господарке!“). Най-вероятно словесният поздрав се е при-

лагал без поясняващия смисъл на му жест. Напълно възможно е тази словесна форма да е изминала пътя на някакво друго развитие. Едно е сигурно, че с времето описващата жеста словесна форма се превръща в ежедневен поздрав при посрещане и сбогуване, използван от прислугата (както мъже, така и жени), чиновниците и градското население спрямо госпожицата, госпожата, господарката. Обаче този нов поздрав, особено жестовата му форма, никога не се прилагала спрямо жените от низшите слоеве на градското общество. Независимо от споменатата промяна жестът продължава да битува съвместно с описващата го словесна форма, но последната все още не е фразеологизъм, защото значението на съставящите я лексеми е ясно и съответства на действието, което описва.

Важно е да се отбележи, че на този етап на развитие на поздравяване вече има ясно очертана промяна в половата преориентация на употребата му. От използването му за ежедневно поздравяване само на мъже се преминава към поздравяването и на жени, но от благородно потекло, и с висок социален статус. От друга страна в наблюдаваното отрявяване употребата на жеста към двата пола не променя съществено семантиката му в частта ѝ на изразяване социално-йерархичната неравнопоставеност между поздравяващия и поздравяван. Наблюдава се разширяване на семантичния спектър на поздравяване, като в него се включват значението на изразяване преклонение и уважение към жената, дори има елементи на ухажване. Важното в случая е, че още с появата си словесната форма на поздравяване има ясно очертана женска насоченост. На този етап в унгарската култура все още не е познато поздравяването на мъжа с нея нито в градска, нито в селска среда.

Налагането на жестовата форма за употреба при жена, както и появата на словесната форма, става възможно само в резултат на разпадането на патриархалното общество и промяната в традиционния му светоглед. Това явление се появява и развива само в градска среда, и съществува като масова практика само там почти до 60–70-те години на XX век. Действащите морално-етични ограничения, които произтичат от традиционния светоглед на селското население,

до късно през XX век не позволяват разпространението на тези нови форми на поздравяване на жената в селото.

В българската култура навлизането на поздрава целуване ръка на градската жена, както и използването на словесната му форма, се развиват по сходна схема, но със значително закъснение във времето. В българския традиционен светоглед мъжът – стопанин също заема най-високото място в социалната йерархия. Той се поздравява с целуване на ръка, като семантиката на действието е сходна с вече споменатата. Поздравът спрямо жена се прилага при същите обстоятелства. Обаче при българите възможностите за физически допир до тялото, ръката на незадомена или задомена жена са още по-ограничени. Тук дори типа на танца – колективните хоро и ръченица, не предполагат възможности за пряк телесен допир при игра, защото липсва танцуване по двойки между мъже и жени. Всеизвестен факт е, че захващането между разнополови играчи става посредством кърпа или за колана на жената. В това отношение традиционните морално-етични норми на българите са по-консервативни. Неблагоприятен фактор пред разпространението на жестовата форма на поздрава се явява също липсата на българска благородническа класа с ясно изразено българско етно-конфесионално съзнание в структурата на османската империя. Поради нейното отсъствие няма коя друга общност да възприеме и наложи на обществото новия ренесансов светоглед за жената. През този период българската интелигенция, състояща се предимно от даскали, е все още малобройна и със слабо обществено влияние. От друга страна имотната и общественовлиятелна част на българското общество – занаятчии, търговци, чиновници – се явява носител и главен пазител на ценностната система и мирогледа на патриархалното общество. Тази прослойка не може да допусне идейна промяна в използването на поздрава. Силен възпиращ фактор се явява и доминиращият дух на обществено поведение в Османската империя, който, без да допуска съмнения, предопределя мъжът да бъде стопанин, господар, владетел, т. е. индивидът, на когото единствено се дължи почит и уважение. Цялата структура на патриархалното имперско общество е изградена на ос-

новата на този светоглед. На жената не е отделено никакво място в обществения живот. При тези неблагоприятни обстоятелства как може да се очаква появата на нов тип отношение към нея, а още по-малко поздрав с целуване на ръка. Този сбор от фактори предопределя сравнително по-късното навлизане, някъде към последната трета на XIX век, на новата форма на поздрава.

Принос за поява на явлението в българските градски селища вероятно има възрожденската ни интелигенция, която получава своето образование и усвоява маниерите на съвременен светско общуване в страните на Западна Европа и Русия. Поради оскъдност на изворовите данни трудно може да се каже дали в българската практика първоначално навлиза само жестът или по оформения чужд пример той е придружен с описващия го словесен израз – „Целувам ви ръка госпожице/госпожо!“. Едно е сигурно – това ново поведение се посреща с насмешка и открита неприязън от патриархалното градско и селско общество. В него населението вижда незачитане на морално-етичните основи на патриархалното общество – почитането на мъжа. Необходимо е да изминат няколко десетилетия, да се възстанови самостоятелната българска държава, в столицата и градските селища да дойдат представители на чуждото офицерство, чиновничество и интелигенция с тяхното променено отношение към жената. Едва тогава поздравът с целуване на ръка се превръща в пример за подражание, защото се възприема като „модерно“, „европейско“ поведение. Чрез неговото усвояване набързо „поевропейчилото“ се гражданство желае да се разграничи от патриархалното си минало и „ориенталско“ поведение на селячеството. Обаче във времето до края на века и първите десетилетия на XX век новият тип жестово и словесно поздравяване на жената не получава голямо разпространение извън столицата и големите градове на страната. Явлението среща силен отпор и нежелание за възприемане от селското и отчасти градско население. Причина за това е все още здраво битуваният традиционен светоглед. От друга страна в практиката на Източната православна църква дълбоко е залегнало прилагането на този жестови поздрав спрямо свещенослу-

жителите. Той става ежедневно и всеобщо поведение както в селото, така и в града. При среща с духовно лице се смъква калпак (шапка), прави се поклон и се целува ръка. Поздравът може да бъде придружен със словесни форми като „Добро утро“, „Добър ден“, „Добър вечер“, „Добра среща“ и др. Естествено е стремежът за идейна промяна на жестовия поздрав да предизвиква съпротива както сред духовенството, така и сред населението. Ето защо в българската култура новият поздрав създава много крехка традиция, която става лесно податлива на промените на времето. На този етап все още не може да говорим за фразеологизация на словесната форма на поздрава, защото съставлящите го лексеми само описват жеста, а тяхното значение не е променено и основно се изразява чрез жеста.

При унгарците практиката да се поздравява жената с целуване на ръка, през първите десетилетия на ХХ век, вече достига етапа на общоприето, задължително, уважително поведение за градското население. Наред с жеста масово се използва словесната форма „Kezét csókolom hölgyem/asszonyom!“ („Целувам ви ръка госпожице/госпожо!“), която вече се прилага без употребата на жеста. Този факт дава основание да говорим, че вероятно семантиките на съставлящите поздрава лексеми са претърпели промени, т. е. е настъпила пресемантизация. Така описващият жеста словесен израз вече не се нуждае от него, за да изрази смисъла му. В случая говорим за откъсване на лексемите от породилия ги жест, където смисълът на словесния поздрав е различен от съдържанието на жеста. Той се е превърнал в ежедневен поздрав, изразяващ уважение, но и благопожелание към поздравяваната жена. Тази словесна форма започва да се използва като учтив, любезен, изискан поздрав, който при употребата си обаче не е свързан с времето на денонощието и с това се различава от поздрави като „Jó reggelt kívánok!“ („Добро утро желая!“), „Jó napot kívánok!“ („Добър ден желая!“), „Jó estét kívánok!“ („Добър вечер желая!“) и др. Това ново състояние го превръща във фразеологизъм. Като такъв той функционира само в част от обществото, тази, която не целува ръка при поздрав. За другата сборът от лексеми все още не е фразеологизъм, защото тя активно

използва жестовия поздрав, който понякога придружава с описващата го словесна форма – “Kezét csókolom!” („Целувам ви ръка!“).

Ако през първата половина на XX век фразеологизацията на жеста в Унгария набира все по-голяма сила, то в България нещата не се развиват с това темпо. Тук поздравът-жест доминира, придружен понякога с описващата го словесна форма – “Целувам ви ръка госпожице/госпожо!“. Самостоятелната употреба на словесната форма е ограничена в рамките на малка част от обществото и се прилага не като ежедневна форма на поздрав, а като задължителна част на изисканото кавалерско поведение.

Обществено-политическите промени в средата на века пряко оказват влияние върху съществуващия светоглед и обществено поведение на градското и селското население в двете страни. Според новите идейни възгледи жената от състояние на затворена в семейството си, подчинена съпруга и индивид без особени обществени задължения, изведнъж става обществено, и стопански изравнена с мъжа, превръща се във фактор и субект на общественото поведение. Това променя словесното обръщение към нея, тя става „другарка“, „колежка“, „elvtársnő“ („другарка“), „szaktársnő“ („колежка“) и т. н. Новото ѝ положение се отразява и върху начините за нейното поздравяване. В обществените отношения на двете страни на ниво жестови поздрав, рязко се преминава от целуване ръката на жена към ръкуването с нея. В България и Унгария разпространители на това ново поведение стават основно младите хора, привърженици и последователи на социалистическите и комунистическите идеи. Именно през тази общност се налага масовото използване на съществуващите, но преди това ограничени в употребата си, кратки словесни форми като „Здравей“, „Здрасти“, „Szervusz“ („Здравей“)¹². Тези словесни поздравии, придружени с ръкуване, изтласкват от общественото поведение обвързаното със социално-йерархични ограничения целуване на ръка. От своя страна налагат една равнопоставеност между поздравяващите се независимо от пол, възраст и социален статус. Същите задължително са придружени от общуването на „ти“. Първоначално това ново по-

ведение измества от публичното пространство жестовия и словесен поздрав – „делувам ви ръка“, но последните не изчезват, а просто се ограничават в публичната си употреба. Те са идейно несъответстващи и неприемливи за новото време поради връзката им с друга, отхвърлена, презряна идеология и светоглед.

С времето отхвърлените поздрави започват бавно да се завръщат в общественото поведение на унгарците. Вярно подтиснатата или почти изчезнала (особено в България) е употребата на обръщенията „госпожице“, „госпожо“, „господине“, „hölgyem“ („госпожице“), „asszonyom“ („госпожо“), „ugam“ („господине), но новите управляващи и главно функционерите бързо изпитват необходимост да се разграничат в поведението си от общата маса на населението. Сред тях, както и сред носителите и пазителите на обществения етикет от миналото, започва по-честата употреба на учтивия и уважителен словесен поздрав „Kezét csókolom!“, последван от съответстващото на духа на времето идеологизирано обръщение „elvtársnő“ или „szaktársnő“, естествено съпътствано с ръкуване. Това е закономерна промяна, защото поздравяващите са израснали и възпитани в употребата на този жест и фразеологизъм. За тях новата форма на поздрава е вид уважително отношение към жената, пък била тя идейна съратничка или другарка. На този етап на развитие на обществото в съзнанието на поздравяващите ръкуването все още не е натоварено с такава диференцираща семантика, с която може да се изрази уважително отношение към жената. Ето защо новият комбиниран поздрав е натоварен със семантично взаимноизключващи се елементи като словесното „Kezét csókolom!“, в което все още могат да се открият елементи на социално-йерархична неравнопоставеност; „мъжкото“ ръкуване, в което вече е заложена новата идея за полова и обществена равнопоставеност на страните; словесното обръщение „elvtársnő“, „szaktársnő“, което е израз на идейно единство. Навярно в този семантично разнопосочен поздрав представителите на това време не откриват дразнещи противоречия, които да не предполагат употребата му, а по-скоро откриват възможности да се разшири изразяването на уважение и особено

внимание към определена жена. Това, от своя страна, означава разширяване и натоварване с нови значения семантиката на поздрава. Тук е важно да се обърне внимание на факта, че с тази употреба на словесния поздрав „Kezét csókolom!“, той започва да функционира като фразеологизъм в чист вид и се изравнява по смисъл и съдържание с употребяваните наравно с него – „Jó reggelt!“ („Добро утро!“) и др. Може да кажем, че в този случай сборът от лексеми има вече напълно променена семантика, т. е. е минал етапът на пълна пресемантизация.

В България нито жестът, нито словесната му форма имат подобен път на развитие. Крехката традиция на целуване ръката на жена в градска среда, развила се в предходния исторически период, е изгласкана и буквално изличена от общоналоженото ръкуване, което е придружено с обръщението „другарко“, „колежке“. С редки изключения на празнично-ритуална показност целуването ръката на жена изчезва почти безследно от общественото поведение при социализма. Вероятна причина е силното идеологизиране на формата на жестовия поздрав и неговото отъждествяване с неприемливото буржоазно поведение. При наличие на крехка градска и силна патриархална традиция, налагането на подобно виждане върху обществото никак не е трудно. През първите десетилетия новите управляващи, в стремежа си да отричат и изличат всичко, което е свързано с буржоазния период от развитие на обществото, стигат и до такива крайности като забраняване на интимното целуване уста в уста на обществено място между мъж и жена. Към подобно отрицателно отношение спрямо явленията от миналото трябва да се отнесат и опитите да се преустанови и изкорени практиката свещениците да бъдат поздравявани с целуване на ръка. Сред младите поколения този силен идеологически натиск много скоро дава резултати. С времето става нормална практика свещеникът да се поздравява (ако изобщо това се прави) с ръкуване, придружено със словесния поздрав „Здравей“, „Здрасти“, „Добро утро“, „Добър ден“, „Добър вечер“ и т. н. Обаче в комплекса на този поздрав, предимно в селска среда, се запазва и уважителното обръщение „отче“ и по-рядко неуважителното „по-

пе“. Така създадена практиката е толкова силна, че и в настоящето не може да бъде превъзможната от стремежа да се възвърне целуване ръката на свещеника. В интерес на историческата истина е важно да се спомене, че главно сред възрастното градско население, а най-вече при селското, и то основно жените, през целия период на социализма се запазва практиката при поздравяване на свещеника, по празници и във връзка с църковно-обредни действия, да му се целува ръка. Важно е да се подчертае, че тази практика се запазва само на ниво жестови поздрав, без да прерасне в словесна форма, описваща жеста. С други думи при тази си проява не се наблюдава никакъв начален процес на фразеологизация на поздрава.

През същия период разглежданият поздрав има своето интересно развитие в унгарското общество. През 60–70-те години, освен споменатата едновременна употреба на фразеологизма „Kezét csókolom!“ с ръкуване, започва все по-масовото самостоятелно използване на словесната форма, както успоредната поява на съкращения ѝ вариант – „Csókolom!“ („Целувам /ви/!“). Тази поява най-вероятно е резултат от общата тенденция в унгарския език да навлиза употребата на по-кратките словесни форми. Подобно явление се наблюдава с отпадане втората част на поздрави като – “~ kívánok elvtársnő/szaktársnő“ („~ ви желая другарко/колежке!“) и използването само на първата част – “Jó reggelt/napot/estét ~!“ („Добро утро/ден/вечер ~!“). Според друго предположение появата на кратката форма може да е под въздействие на сродни промени, настъпили в езика на младите поколения, които налагат в обществения говор кратките варианти – „Szevasz“, „Szia“ (последният използван основно при разделяне), на съществуващия от миналото поздрав „Szervusz“. Споменатите словесни форми се използват с еднократно или двукратно целуване по бузите между поздравяващите се. Възможно е да се потърси връзка между масовизираната употреба на гореспомнатия жест – целуване по бузите и евентуалното негово въздействие върху лексемния състав на фразеологизма “Kezét csókolom“, защото от него все по-често започва да отпада първата му част – „Kezét ~“ („Ръцете ви ~“), а поздравът да се свива

само до – “~ csókolom!” („~ целувам!“). Естествено, че първоначално тази промяна не засяга цялото градско население, а предимно младите поколения, ползващи поздрава в тесния кръг на техните по-възрастни познати. При всички случаи това е промяна в светогледа на унгарците, която пряко касае разглеждания поздрав, защото в съзнанието на част от населението „целуването“ започва да се свързва не с ръката, а с бузите. Неслучайно в този период често срещано е подигравателното подмятане – „Изобщо знаят ли младите какво целуват!?!“, използвайки този поздрав. Тази констатация е вярна до известна степен, защото дългият фразеологизъм продължава активно да се използва и по-нататък във времето, но вече се прави разлика при употребата на двата. Дългата форма на фразеологизма се налага основно като уважителен, почтителен поздрав спрямо по-възрастна от поздравяващия жена, позната или непознатата, с която той си говори в учтива форма на „вие“. Докато краткият фразеологизъм се използва предимно спрямо близка, позната жена, където статусът на двамата и възрастта между поздравяващия и поздравяваната не оказват пречка в общуването им на „ти“.

През 60–80-те години към употребата на дългата форма на фразеологизма се прибавя масово възвръщащите се обръщения – „hölgyem“, „asszonyom“, „ugam“. В някои затворени градски общества на интелигенцията, медицинските работници, забогатяващата прослойка на частните производители, търговци и др., се забелязва възвръщане употребата и на жестовото поздравяване. Обаче това не е ежедневният поздрав от миналото, а една форма на по-внимателно, различно от ежедневното, засвидетелстване на уважение към поздравяваната жена. В някои случаи това е показна, празнично-ритуална форма за публично почитане на поздравяваната. Все още силно идеологизираното унгарско обществено съзнание вижда във възстановяващия се поздрав основно показност, възможности за интимничене, ухажване и търсене на близост с поздравяваната жена, отколкото изразяване на искрено уважение към нея. Тези предположения се подкрепят от факта, че през периода се наблюдават съществени пропуски и изменения в комплек-

са на прилагания жестови поздрав. Масово явление е мъжът вместо да се наведе с тяло, за да поеме и целуне ръката, той я вдига до нивото на раменете или устните си, след което я целува, понякога интимно продължително. От комплекса изобщо отсъства отстъпването крачка назад след поздрава. Това предполага непознаване или пълно незачитане етикета, свързан със старата употреба на поздрава, а може би това е наложена от светогледа промяна във формата. Този факт показва, че жената, макар и уважена с жестовия поздрав, продължава да се възприема по-скоро като равноправна, отколкото като извисена над поздравяващия. Вярно, при едно социално изравнено общество трудно може да говорим за някаква извисеност на поздравяваната. Необходимо е да се подчертае, че през периода, а и след 90-те години на отминалия век, този жестови поздрав има по-скоро ограничена, прослоечна употреба отколкото масово приложение в обществото. През последното десетилетие на XX век и началото на XXI век, при част от възрастните поколения, започва да се наблюдава по-учестената употреба на жестовия поздрав, дори с изместване на форми като „Kezét csókolom”, „Csókolom”, „Szervusz” и др. Важно е да се спомене също, че през последната третина на XX век се наблюдава появата и развитието на такива форми на поздрава като – „Csókolom a kezét!” („Ръката ви целувам!“), „Kezét csókolom a feleségedet!” („Целувам ръка на съпругата ти!“), „Add át a kézcsókomat!” („Предай /й/ моята ръкоцелувка!“), „Kézcsók” („Ръкоцелувка“), „Csók” („Целувка“), „Puszilok!” („Цункам те!“) и др., които потвърждават пълната му фразеологизация.

За да станат по-ясни процесите на фразеологизация на поздрава в унгарската култура, е необходимо да се очертаят границите на употреба и на двете словесни форми, произлезли от жеста. Както вече беше споменато, дългата форма продължава да се употребява, макар и с променяща се честота, през втората половина на XX век като по-изискан поздрав, прилаган спрямо еднакви по възраст или по-възрастни от поздравяващия мъж жени, с които той е в официални отношения. През 70–80-те, а най-вече след 90-те години, поздравът практически започва да се прилага спря-

мо всяка градска жена, независимо дали е позната, непознатата, възрастна или по-млада. В тези случаи словесната форма не е съпътствана от жест и е израз на уважение към поздравяваната жена. Необходимо е да се подчертае, че едновременно с тази форма поздравяващите използват и други словесни изрази, които обаче не предполагат подобно изразяване на уважение и внимание към поздравяваната жена. Но продължителната и самостоятелна употреба на "Kezét csókolom" категорично потвърждава, че формата битува като чист фразеологизъм през периода. Доказателство за това е и фактът, че в практиката не се срещат случаи на едновременна употреба на споменатия фразеологизъм с "Jó reggelt/napot/estét kívánok", както и на съвместната им употреба с целуване на ръка. Това означава, че в съзнанието на употребяващите ги семантиката на жестовия поздрав и на произлязлата от него словесна форма са еднакви, и е недопустима тяхната дублираща употреба. Както стана вече дума, в средата на века, за кратък период от време, дългата фразеологична форма се използва едновременно с ръкуване. На по-късен етап ръкуването отпада, а фразеологизмът като по-устойчива форма продължава да съществува самостоятелно и да се развива.

Ако при употребата на "Kezét csókolom" все още се наблюдава съществуването на някакви ограничения, то при кратката фразеологична форма те почти изчезват. Най-вероятно първоначалната ѝ масова употреба е свързана с децата поради естествения стремеж в детския език да се използват кратките словесни форми. От друга страна поздравът започва да се прилага спрямо всички възрастови и социални групи на жените, с които децата разговарят в учтивата форма. Това означава, че отпада част от старите социално-йерархични разграничения, съществували в поздравяване, а на тяхно място се оформят нови такива. Още нещо интересно: с кратката форма децата започват да поздравяват и мъжете от различни възрасти успоредно с използването на „Jó reggelt/napot/estét!“. Това дава основание да се твърди, че се наблюдава развитието на една полово-възрастова универсализация при използването на краткия фразеологизъм. Самата форма се превръща в опростен и не-

претенциозен, ежедневен поздрав, изместващ вежливата дълга форма, както и другите словесни поздрави, свързани с определено време на денонощието. Универсализацията на формата има и един друг аспект. Мъжете започват все по-често да я използват при поздравяването на жени с по-нисък от своя статус и дори я прилагат масово спрямо възрастните жени. Не е рядкост, когато възрастен мъж прибягва до дългата или кратката форма на фразеологизма, за да поздрави по-млада от него жена. Обратното също се среща. Все пак употребата на кратката форма има и своите ограничения. Така например мъж никога не би поздравил друг мъж (освен на шега) с *Csókolom*“. Ала не е рядкост явлението две жени в закачливо настроение да се поздравят с кратката фразеологична форма, след което да се целунат по бузите.

Необходимо е да се подчертае, че успоредно с употребата на двете фразеологични форми, през втората половина на XX век и началото на XXI век, в обществените отношения на унгарците битуват и други жестови поздрави като ръкуване, прегръщане през рамо, целуване по бузите, взаимно удряне дланите на ръцете и др, а също и словесни форми като *„Jó reggelt/napot/estét”, „Szervusz”, „Csau” („Чао“), „Csók”* и др. Всички те, макар познати и употребявани от обществото, битуват активно предимно сред определени негови прослойки. Разглеждането на този въпрос би представлявало отделно самостоятелно изследване. Важно е да се отбележи, че поздравяването с целуване на ръка и неговите словесни форми, през последните две десетилетия на отминалия век, търпят съществени промени в употребата си. Главно при младите поколения те се изместват от кратките форми – *„Szia”, „Csók”, „Csau”* и други, придружени от масовото еднократно или двукратно целуване по бузите, както в града така и в селото. Сред възрастните поколения тези промени вървят по-бавно и там двете форми на фразеологизма все още пазят своите завоювани позиции.

Разглежданият проблем дава основание да бъдат направени няколко обобщения. При двете култури промяната от жест във фразеологизъм минава през няколко общи етапа, които са свързани с изменения на типа и формата, начини-

те на използване на поздрава и неговата семантика. На първоначалния етап задължително се появява описващата жестовия поздрав словесна форма, която се свързва с новото отношение към жената. Впоследствие същата се отделя от жеста, придобива самостоятелна семантика и продължава да се развива до фразеологизъм, в зависимост от особените условия на всяка една култура. В българската тази промяна има сравнително кратък и несложен път на развитие. Продължителното съществуване на поздрава, в по-особените условия на унгарската страна, са благоприятствали за усложнено развитие и обогатяване на съответната култура с много нови форми. Тук пътят на промяната тръгва също от употребата на жестовия поздрав спрямо мъжа, преминава през появата на словесната форма, последвано от масовизирането и на двата типа поздрав – жестови и словесен, придружени с многократни изменения на формите им, и се стигне до половото унифициране при употребата на словесния поздрав. При двете култури начални етапи на промяна в семантиката на поздрава са използването му за поздравяване на жена. Следващите изменения би трябвало да се търсят във всяка последваща промяна, при употребата на различните нови форми – жестови и словесни. Тук трябва да се подчертае, че трансформационните процеси в семантиката не биха могли да бъдат разбрани и изтълкувани, ако не се вземат под внимание процесите, които протичат в светогледа на съответната общност.

В културата на двата народа фразеологизмът (фразеологизмите), който е породен от жестовия поздрав, има специфична и отличаваща се семантика поради това, че се е оформил на различни етапи в процеса на промяната. От друга страна фразеологизацията в двата езика тръгва от различни по тип поздрав – жестови и словесен. При българите за основа служи жестовото поздравяване на мъжа и с това се обяснява семантиката на фразеологизма – „целувам ръка/та/“ на някого, като засвидетелстване „голяма благодарност, признателност на някого за доброто, което ми е направил“¹³. Докато при унгарците фразеологизацията тръгва от описващия жеста словесен поздрав, отправян към жена. Ето защо в тази култура фразеологизмът придобива

значението на ежедневно благопожелание, засвидетелстване на уважение и почит както към жената, така и към мъжа, но с известни ограничения. Поради тези причини ние говорим за появата и битуването на няколко фразеологизма с различна продължителност на живот.

БЕЛЕЖКИ

Изразявам личната си благодарност към Дьорд Сонди – директор на Унгарския културен институт в София (1999–2004) за това, че беше любезен да ми помогне да изясня някои моменти, свързани с проблемите, застъпени в тази разработка.

- ¹ За семантиката на този жестови поздрав по-подробно у Дж. Маджаров. Поздравяването с целуване на ръка и неговите семантики в българската традиция // Българска етнология, 2004, № 1.
- ² Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994; Вакарелски, Хр. Етнография на България. II изд. С., 1977; Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979; Réső Ensel, Sándor: Magyarországi népszokások. Budapest, 2000; Luby Margit: A paraszt élet rendje Szatmár megyében. Budapest, 1935.
- ³ Réső Ensel, Sándor. Magyarországi..., 134.
- ⁴ Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. Ortutay, Gyula. III k., Budapest, 1980, 186; Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. Ortutay, Gyula. V k., Budapest, 1982, 574.
- ⁵ Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. Т. I. С., 1974, с. 13.; Спасова-Михайлова, С.. Към въпроса за семантичната същност на фразеологичната единица // Известия на Инст. за бълг. език. XIX, 381–390.
- ⁶ Милев, А., Б. Николов, Й. Братков. Речник на чуждите думи в българския език. С., 2000, с. 814.
- ⁷ Вж. бел. 5, с.11.
- ⁸ Magyar – 1980, 186–187.
- ⁹ Magyar – 1980, 186; Magyar...1982, 574.
- ¹⁰ Вж. Ж. Николова-Гълъбова. Немско-български фразеологичен речник. Т. I. С., 2001, с. 891.
- ¹¹ Balassa, Iván – Ortutay, Gyula. Magyar... 1979, 65–68.
- ¹² Поздравът Szervusz навлиза в унгарския език от латинския израз *servus humillimus*, който означава „ваш покорен слуга“. Същият се използва като обръщение в началото или в края на писмата, писани на латински език, през късното Средновековие. Вж. Idegének szavak és kifejezések szótára. Szerk. Bakos Ferenc, 2. kiad., Budapest, 1974, 757.
- ¹³ Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. Т. II, София, 1975, с. 497.